

Tarrósy István¹ – Vörös Zoltán²

Instabilitás és állami sérülékenység a Száhel-övezetben³

A tanulmány az államisággal, az állami funkcionalitással és az államok sérülékenységével foglalkozik a Száhel-övezetben. Legelőször fókuszált történeti áttekintést nyújt a prekoloniális és a gyarmati időszakban tetten érhető hatalomgyakorlásról, majd a dekolonizációval megjelenő független (nemzet)államok örökségeit veszi számba – mindvégig politikatudományi elemző szemüvegen keresztül. Az írás a Száhel-szövetség (Alliance Sahel) öt országának (G5-ök) államfunkcionalitását tekinti át egyenként, de Burkina Faso, Csád, Mali, Mauritánia és Niger sérülékenységeit tágabb kontextusba helyezve, mégpedig az úgynevezett „instabilitás íve” koncepció (IUCTS) alapján vizsgálja. Fő elemzési szempont a biztonság tágan értelmezett, tehát a humán biztonságot előtérbe helyező megközelítése. Mindvégig vezérfonalként rajzolódik ki az egyes aktorok érdekei mentén feltáruló interdependens pókháló, amelyben volt gyarmatosító erők (így például a franciák leginkább) és újabb, a feltörekvő gazdaságok sorából kikerülő szereplők (így a kínaiak és az oroszok) pozícióként zajló egymásnak feszülései jelenítik meg a főbb viszonyítási pontokat. A tanulmány részletesen vizsgálja a „puccsövezet” államainak sajátosságait, rámutatva néhány kritikus kormányzási területre és hiátusra.

Kulcsszavak: államiság, törekeny államok, gyarmatosítás, dekolonizáció, demokratizálódás, instabilitás, Száhel-szövetség

Instability and State Fragility in the Sahel

The paper deals with statehood, state functionality and state fragility in the Sahel. It first provides a focused historical overview of the exercise of power in the pre-colonial and colonial periods, and then takes stock of the legacies of the independent (nation) states that emerged with decolonisation, all through a political science analytical lens and an interdisciplinary approach. The paper reviews the state functionality of the five countries of the Sahel Alliance (G5) individually, but places the fragilities of Burkina Faso, Chad, Mali, Mauritania and Niger in a broader context, namely the so-called ‘arc of instability’ concept (IUCTS). The main analytical focus is on a broad approach to security, i.e. one that puts human security in the core. Throughout, a cobweb of interdependencies between the interests of the various actors is the leitmotif, with the main points of reference being the tensions between former colonial powers (the French, for example, are the main ones) and actors from

¹ Tarrósy István a Pécsi Tudományegyetem BTK Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék habilitált egyetemi tanára, a Doctoral Programme in International Politics programvezetője és az Afrika Kutatóközpont vezetője. E-mail: tarrisosy.istvan@pte.hu

² Vörös Zoltán a Pécsi Tudományegyetem BTK Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék habilitált egyetemi docense, a Digitális Oktatás- és Tanulástámogató Központ vezetője. E-mail: voros.zoltan@pte.hu

³ A tanulmány a TKP2021-NVA-16 számú projektnek a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a TKP2021-NVA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

among the emerging economies (the Chinese and the Russians, for example). The paper examines in detail the specificities of the 'coup belt' states, pointing out some critical governance areas and gaps.

Keywords: *statehood, fragile states, colonialism, decolonisation, democratisation, instability, Sahel Alliance*

A Száhel-övezet

A Száhel-övezet egy afrikai földrajzi-éghajlati dimenzió mentén létrejött régió, amely keletről nyugatra, az Atlanti-óceántól a Vörös-tengerig átszeli a kontinenst – elnevezése az arab „sāhil” (ساحل) part, tengerpart szóból ered, amely utal arra, hogy ez a félsivatagos terület elválasztja egymástól a Szaharát és a délebbre fekvő nedvesebb, trópusi területeket. Ebből kifolyólag tehát ütközőzóna, amely nem csupán az éghajlati sajátosságainak köszönheti jelentőségét, az elválasztó, határszerep ugyanis kulturális, politikai, gazdasági, etnikai és történelmi kontextusban is megfigyelhető.

Noha földrajzi-éghajlati dimenzióban a természeti sajátosságok mentén többnyire széles körben definiálható az övezet, politikai értelemben szűkebb értelmezések láttak napvilágot, amelyek sok esetben okozhatnak kavargásokat a Száhel-országok megnevezésekor és vizsgálatakor.

- A széles, földrajzi-éghajlati értelmezés 12 országot foglal magában: Mauritánia, Szenegál, Mali, Burkina Faso, Niger, Nigéria, Csád, Szudán, Dél-Szudán, Kamerun, Gambia és Eritrea. Az értelmezés kapcsán talán érdemes megemlíteni, hogy ahogyan a Szahara húzódik délre, úgy a Száhel-övezet déli határa is lefelé húzódik, hosszabb távon akár alakítva ezen megközelítés államait.
- Az ENSZ 2013-ban megalkotott, a Száhel-övezetre vonatkozó integrált stratégiája⁴ (United Nations Integrated Strategy for the Sahel, UNISS) ugyanakkor csak 10 országra fókuszált, kihagyva Szudánt, Dél-Szudánt és Eritreát, de idesorolva Guineát. Az eltérő megközelítés vélhetően abból fakad, hogy az éghajlati viszonyok mellett egyéb, a társadalmi folyamatokat inkább meghatározó tényezők, mint például terrorizmus, humanitárius válság, kormányzati kihívások, gazdasági problémák, jobban hasonlítanak egymásra ezen 10 ország esetében. A Száhel-államok az ENSZ megközelítéseiben és stratégiájában tehát: Szenegál, Gambia, Mauritánia, Guinea, Mali, Burkina Faso, Niger, Csád, Kamerun és Nigéria. Itt azt érdemes kiemelni, hogy a biztonsági helyzet kapcsán már a szudáni állapotok sem nevezhetők olyannyira eltérőnek, de az országnak korábban is jelentős szerepe volt a regionális biztonság megteremtésében, vagy inkább leépítésében.

⁴ United Nations Security Council: *United Nations Integrated Strategy for the Sahel*. S/2013/354. [online], 2013. 06. 14. Forrás: securitycouncilreport.org [2024. 06. 24.].

- És noha léteznek egyéb megközelítések is,⁵ széles körben alkalmazott még a Száhel-szövetség ötállamos (G5 Száhel) struktúrája, amely Burkina Fasót, Csádót, Malit, Mauritániát és Nigert fedi le. Az öt országból álló csoport 2014. február 16-án jött létre, főbb céljai a fejlődés és a biztonság feltételeinek garantálása, a lakosság életkörülményeinek javítása, a demokrácia és a jó kormányzás által alátámasztott fejlődés és biztonság összekapcsolása a kölcsönösen előnyös regionális és nemzetközi együttműködés keretében.⁶ Az együttműködés 2023 decemberében azonban megszűnt.

Tanulmányunkban ezt az öt államot vizsgáljuk, de széles körben is értelmezzük a száhel-övezeti kontextust.

Prekoloniális és gyarmati örökség, dekolonizáció

Az afrikai államiság, állami funkcionalitás összetett kérdéskörének vizsgálata megköveteli a multi- és interdiszciplináris kutatói szemléletet és megközelítést, ennek jegyében írásunk a politikatudomány, a nemzetközi tanulmányok, a politikai afrikisztika, a politikai földrajz és a geopolitika területeinek meghatározó elméleti megfontolásainak segítségével járja körbe az említett Száhel-szövetség öt államának biztonsági kontextusát. Legelőször a gyarmati időszak előtti és alatti dinamikák és örökségek összegzése, majd a dekolonizáció során végbement folyamatok hagyatéka kerül terítékre.

A gyarmatosítás előtti afrikai államiságról

Kiindulva abból, hogy az „afrikai múlt nem alacsonyabb rendű bármilyen más írott történelemnél”,⁷ valamint konstatálva az afrikai államiságnak a gyarmati uralmat megelőző időszak évszázadai során tetten érhető létezését, gyakorlatait és létjogosultságát, jelentős és mélyreható történelmi örökséget szükséges rögzítenünk. Mindez az afrikaiak saját magukba vetett hite miatt, illetve a későbbi politikai dinamikák jobb megértése végett kihagyhatatlan tételt képvisel. Különösen azt sem elfeledve, hogy a „szociáldarvinizmus korának gyarmatosítói meg voltak győződve arról, hogy Afrikában a társadalmi fejlődés csak külső beavatkozás révén indulhat meg, amihez Európának kell segédkeznet nyújtania”.⁸ Később ugyan némileg változott az európai felsőbbrendűség érzéséből fakadó hozzáállás, de valóságos azt állítanunk, hogy a gyarmatosító európaiak mit sem tudtak, illetve nem akartak tudomást venni az afrikai népek saját maguk által kiépített

⁵ Varga Márton (2022): *A Száhel-övezet regionális válsága – déli fenyegetés az Európai Unió számára*. Doktori disszertáció. Budapest: NKE Hadtudományi Doktori Iskola, 36–38; Achoui, Ali (2017): Országok és etnikumok a Száhel-övezetben. *Acta Historica*, 141(december), 203–204.

⁶ G5Sahel: *Le G5 Sahel*. [online], 2015. 09. 29. Forrás: g5sahel.org [2024. 06. 24.].

⁷ Búr Gábor (2020): Afrika 1789–1890. In Vadász Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok*. Budapest: Osiris Kiadó, 621.

⁸ Búr Gábor (2005): Afrika. In Németh Sándor (szerk.): *20. századi egyetemes történet II. Európán kívüli országok*. Budapest: Osiris Kiadó, 91.

és működtetett addigi államalakulatairól, kormányzási gyakorlatairól. E politikai kulturális örökség azonban a Thabo Mbeki volt dél-afrikai elnök által hangoztatott „afrikai reneszánsz” megvalósításához, amely az „Afrika, határozd meg önmagad!”⁹ határozott felszólításból táplálkozott, esszenciálisnak bizonyult.

Megannyi példa támasztja alá az afrikai államiság sajátos kialakulásának és működésének hosszan ható örökségét:

Az Aksumi Királyság – a mai észak-etióp és eritreai területeken – a Kr. u. 1. századtól folyamatosan erősödött, terjeszkedett, legnagyobb kiterjedését a 4. századra érve el, amikor is Róma, Perzsia és Bizánc mellett egyértelműen a késő ókor egyik nagyhatalmaként tartották számon. „Aksum vezető szerepet vívott ki magának a földrész belsőjébe irányuló kereskedelemben.”¹⁰ A nyugati nagyrégióban az ősi Ghánai Birodalom az 5. századtól építkezett és a 8. századra vált jelentős hatalmi tényezővé. „A birodalom a 11. században élte fénykorát, amikor uralma alá tartozott a mai Szenegál, Gambia, Mauritánia és Mali nagy része is.”¹¹ A 13. század közepére azonban a birodalom valójában eltűnt, az államszervezet megbukott. Az uralkodó nem volt képes egységben tartani a birodalom számos különböző etnikai csoportját (a szoninkéket, szuszukat, berbereket, tukulorokat), a központi hadsereg meggyengült, és különösen a betörő szaharai törzsekkel nem volt képes felvenni a harcot. A 13. század közepén, Szungyata Keita vezetésével a Mali Birodalom teljesítette ki hegemon aspirációit, illetve fogta egybe „a Szahara szélétől a déli esőerdőig, a mai Sierra Leone és Libéria területéig, kelet-nyugati irányban pedig Takeddától az Atlanti-óceánig” húzódó területeket.¹² E birodalom aztán Musza mansza idejében „stabil állam és virágzó kereskedelmi központ volt. [...] Ütőképes sereg és kiváló hadvezérei segítségével még az állandóan lázongó, dél-kelet-szaharai berber törzseket is uralma alá hajtotta.”¹³ A Mali Birodalom helyét a 15. század elejétől a „nagy mértékben megerősödő Szongai Királyság (majd Birodalom) vette át, amely katonai hódításainak köszönhetően a legnagyobb kiterjedésű korabeli afrikai állammá vált.”¹⁴ Ami a katonai erőt illeti, külön érdemes megemlíteni Dahomey királyságát, amelynek a 19. században több mint 10 ezer főt számláló hadserege volt, „az akkor legmodernebbnek számító fegyverekkel felszerelve.”¹⁵ A kelet-afrikai Nagy-tavak vidéke és a Nagyhasadékvölgy ökológiai folyosója évszázadokon át számos népcsoport vándorlásának kínált terepet. Az összes tóvidéki állam közül Buganda királysága vált a leghatalmasabbá, politikai értelemben legjelentősebbé a 18. és 19. század során. Vándor népek királysága lévén politikai kultúrájának alapvető jellemvonása az volt, hogy teret biztosított minden klánnak és népnek a részvételre.¹⁶ A kelet-afrikai makrorégióban egyébként a 12. századtól

⁹ Mbeki, Thabo (2002): *Africa. Define Yourself*. Cape Town: Tafelburg Mafube.

¹⁰ Fage, J. D. – Tordoff, William (2004): *Afrika története*. Budapest: Osiris Kiadó, 36.

¹¹ Faal, Dawda – Suha György (2008): *Gambia. Afrikai történelem egy folyó völgyében*. Pécs: Publikon Kiadó, 27.

¹² Faal–Suha 2008: 35.

¹³ Faal–Suha 2008: 36.

¹⁴ Bene Krisztián (2022): A sivatag, a szegénység és a terrorizmus szorításában. Szahel és Közép-Afrika. In Brucker Balázs – Kruszlicz Péter (szerk.): *Frankofón Afrika*. Szeged: SZTE Frankofón Egyetemi Központ, 239.

¹⁵ Búr 2020: 626.

¹⁶ Tarrósy István (2011): *Kelet-Afrika a fejlődés útján. A Kelet-afrikai Közösség és tagállamai közelebbről*. Pécs: Publikon Kiadó, 48–49.

számos kikötő és kereskedelemből élő település, szuahéli városállam működött, amelyek közül a 13–15. század során folytatott, főként elefántcsont- és aranykereskedelemnek köszönhetően Zanzibár szigete erősödött meg. A 17. századtól az ománi szultán a főhadiszállását és ezzel az Indiai-óceánon általa nagymértékben kontrollált tengeri kereskedelem központját Zanzibárra tette át, ami azt eredményezte, hogy Zanzibár a térség legbefolyásosabb államává vált a szultáni időkben.¹⁷

Valamennyi példa – a teljesség igénye nélkül – pontosan azt jelzi, hogy a gyarmatosítást megelőző évszázadokban a kontinens valamennyi szegletében (és itt most elsődlegesen a szubszaharai Afrikára fókuszáltunk) jelentős afrikai államszervezési és kormányzási tudás halmozódott fel. Mindez a későbbiekben, a 20. századtól évtizedenként egyre erősödő, a pánafrikanista szellem által áthatott öntudatra ébredési folyamatban referenciapontokat jelenthetett az afrikai függetlenség híveinek.

Kolonizációs és dekolonizációs hatások

A gyarmati időszak első évtizedeiben, a „versenyfutás Afrikáért” (*scramble for Africa*) évei¹⁸ alatt, egészen 1912-ig, a gyarmatosító európaiak gyarmati uralmuk kiépítésére koncentráltak. Mindeközben világossá vált számukra, hogy „amíg nem építenek ki szilárd alapokon nyugvó közigazgatást, és nem teremtik meg az infrastruktúrát, amely biztosíthatja a közigazgatás hatékony működését, addig kicsi az esélye annak, hogy bevételekhez jussanak Afrikában.”¹⁹ A gyarmati állam tehát arra fókuszált – értelemszerűen –, hogy minél rövidebb idő alatt, minél kevesebb erőforrás biztosításával a lehető legtöbbet aknázza ki a gyarmatosító ország számára a gyarmati területekből, annak természeti és humán erőforrásaiból egyaránt. Ehhez társítva a gyarmati kormányzás európai modelljei között találjuk a britek közvetett uralmát (*indirect rule*), a franciák közvetlen „chefferie” rendszerét, vagy éppen a portugálok kormányzati társaságait. Míg a britek ellenőrzésük alá vonták az afrikai helyi vezetőket/uralkodókat, bevonták őket a gyarmati területek irányításába, és így lényegesen kevesebb hivatalnokot, katonát, kiegészítő személyzetet kellett a gyarmatokra „telepíteniük”, addig a franciák „az asszimilációt lehetségesnek és kívánatosnak tartották, [...] a falufőnököket maguk nevezték ki [és ezzel] a helyi adminisztráció[juk] részévé tették őket.”²⁰ A portugálok nem tudtak elégséges erőforrást ahhoz társítani, hogy maguk teljesen kormányozzák a gyarmatosított területeket; ők társaságokat bíztak meg egy-egy tartomány kormányzására, természetesen a portugál érdekek képviselője mellett.

Valamennyi európai megközelítés – túl a függőségi viszonyok kialakulásán – is hozzájárult ahhoz a (neo)patrimoniális szemlélethez, amely a mai napig ható kormányzati hiányosságok sorát tudhatja magáénak.

¹⁷ Tarrósy 2011: 31.

¹⁸ Thomas Pakenham ezt 1876 és 1912 közé teszi. Lásd Pakenham, Thomas (1991): *The Scramble for Africa*. London: Abacus, xxvii.

¹⁹ Fage–Tordoff 2004: 332–333.

²⁰ Búr 2005: 91.

Az államiság és a demokratizálódás kérdésköre

Demokratikus átmenetek

Fentebb bemutatuk, hogy az afrikai államiság és demokrácia kérdésköre nem értelmezhető a történelmi kontextus nélkül, a helyzet ugyanakkor túl is mutat a hagyományos demokratizálódásméleti kereteken, nevezetesen: a vizsgált államok (és itt széles értelmezését is vehetjük a Száhel-övezetnek) megragadtak a Rustow nyomán demokratikus átmenetnek vagy döntési fázisnak nevezett szakaszban, és sohasem jutottak el a megszokási fázisig, a demokratikus konszolidációig²¹ – noha azt az irodalmak korábban is megjegyezték, hogy az átmenet vagy átalakulás meg is torpanhat. Rustow az átalakulást három fázison keresztül írta le:

- Az *előkészületi fázis*, amely politikai küzdelemmel kezdődik, a társadalmi csoportokat többnyire a problémák megszüntetése iránti vágy hajtja, ez hozza el a demokrácia igényét.
- A *döntési fázis*, ahol politikai vezetők, jellemzően vezetők kis csoportja tudatosan dönt a demokrácia mellett, elfogadva a sokszínűséget az egységben, és intézményesítve a demokratikus eljárás számos elemét. A döntési fázis nem automatikus, tudatos döntés eredménye, társadalmon belüli konfliktusokkal is járhat, kompromisszumok szükségesekek, és különböző indítékok állhatnak a meghozott lépések mögött.
- A harmadik fázis az úgynevezett *megszokási fázis*, elkezdik megszokni a rendszereket, együtt élni vele, idővel megérteni működését, a kellemetlen döntések is elfogadhatóbbá válnak. Ezen fázis során a politikusok és a társadalom tagjai megtanulják alkalmazni az új szabályokat.²² Egyfajta politikai reszocializáció megy végbe.

A demokratizálódásnak előfeltételei is vannak, a szakirodalom ezeket objektív és szubjektív feltételekként definiálja. Az objektív feltételekben hívók szerint a „társadalmi és gazdasági fejlődés meghatározott fokán lehet sikeres”²³ a demokrácia, a szubjektív feltételek képviselői szerint ugyanakkor a sajátos körülmények fontosak, a történelmi, valamint a külpolitikai helyzet, illetve kiemelten az átmenet szereplői, az elitek. Az utóbbi nézetet erősíti, hogy az átmenetek, az azokhoz kapcsolódó folyamatok régióként eltérőek, gondolva itt a sikertelenebb latin-amerikai és sikerebb dél-európai átmenetekre, kiemelve az egyéb kontextusok jelentőségét, azt, hogy ezen átmenetek nem légüres térben zajlanak.

A dekolonizáció során kialakuló, az afrikai függetlenséget kivívó elitek későbbi hatalomgyakorlását is górcső alá kell vennünk, mint a hosszú távon értelmezhető és fenntartható fejlődés egyik legnagyobb visszatartóját. Az 1970-es évek végére, elsősorban afrikai származású kutatók köreiben erősödött meg az az államközpontú megközelítés, amely

²¹ Rustow, Dankwart (1970): Transition to Democracy: Towards a Dynamic Model. *Comparative Politics*, 2(3), 355–363.

²² Rustow 1970: 352–361.

²³ Ágh Attila (2005): A politikai rendszerek változása. In Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest: Aula Kiadó, 212–213.

szerint az új afrikai államok vezetői tehetősek felelőssé a gazdasági és politikai hanyatlásért, több esetben összeomlásért.²⁴ A kormányzás számos országban jelentős hiányosságokkal, sérülékenységekkel küzd, továbbra is képes el- és megbukni, illetve nem képes oly határozottan váltani, hogy szakítana a múlt módszereivel, gyakorlataival. Ez utóbbiak között leginkább a klientúraépítésre, a patrónus-kliens relációra – az imént jelzett patrimoniális hatalomgyakorlás –, a nepotista kapcsolathálókra, a járadékvadászatra, valamint mindennemű korrupt cselekedetre, csalásra szükséges utalnunk.²⁵ Alex Vines rávilágít, hogy 2003 és 2012 között éppen e neopatrimoniális felfogás miatt 12 puccsra került sor Afrika-szerte, és következményként az Afrikai Unió 8 ország tagságát függesztette fel a szervezetben (a Közép-afrikai Köztársaságot, Elefántcsontpartét, Guineáét, Bissau-Guineáét, Madagaszkárét, Maliét, Mauritániáét és Nigerét).²⁶

Vitán felül áll, hogy a gyarmatosításnak számos mélyreható károsító hatása volt, amelyek közül Benkes Mihály szerint „a legsúlyosabb, hogy a helyi társadalmak megtérítése, civilizációja nemcsak az anyagi javak elsajátításának nyitott utat, hanem egyúttal akkultúrációs folyamatot indított el, a hagyományos viszonyokat megbontotta. [...] Az idegen uralmat követő függetlenség birtokában [pedig] újabb degradációs folyamatok indultak meg [többek között] a korrupt, nepotista uralmi rendszerek működése akadályozta a belső kohézió létrejöttét.”²⁷

A kolonizáció hatásainak összefoglalásaként Peter J. Schraeder áttekintése lehet hasznos a továbbiakban:

- A gyarmatosítás legmesszebbmenő politikai hatása az európai nemzetállami rendszer ráerőltetése volt az afrikai politikai rendszerekre.
- A mesterségesen létrehozott gyarmati területek kevésbé hasonlítottak a nemzetállam klasszikus definíciójára: egy nép vagy etnikai csoport (a nemzet), amelyet egy legitim központi hatóság (az állam) irányít.
- A gyarmatosítás másik politikai hatása az volt, hogy az afrikai népcsoportokat számos gyarmati állam között osztották fel.
- A harmadik politikai hatás a korábban különálló és független afrikai népek egyetlen gyarmati államba való beolvasztása volt.
- A negyedik politikai hatás a hagyományos fékek és ellensúlyok lebontása volt, amelyek a prekoloniális függetlenség időszakában a politikai rendszereket szabályozták.
- A végső politikai hatás az autoriter örökség volt, amely a politikai élet minden területét áthatotta.
- Minden gyarmaton létrehozták a rendőrségi és katonai erők kényszerítő apparátusát azzal a céllal, hogy biztosítsák a gyarmati szabályok és előírások helyi betartását.

²⁴ Tarrósy István (2009): Politikai elméletek és módszertanok a mai afrikai problémák megértéséhez. In Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: Publikon Kiadó, 16–17.

²⁵ Tarrósy István (2018): *Térségi biztonsági kérdések és megoldások az afrikai kontinensen – Az Afrikai Unió és a regionális gazdasági közösségek (RECs) biztonsági architektúrája*. *Afrika Tanulmányok*, 12(1–3), 10.

²⁶ Vines, Alex (2013): *A Decade of African Peace and Security Architecture*. *International Affairs*, 89(1), 89–109.

²⁷ Benkes Mihály (2009): Az afrikai államiság természete és a nemzetközi rendszer. In Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: Publikon Kiadó, 32–33.

- Nyilvánvaló, hogy a gyarmati politika a független Afrika gazdasági jövőjének hátráltatásán munkálkodott. Távozásukkor a korábbi gyarmatosítók gyenge, rosszul integrált, súlyosan torz gazdaságokkal hagyták hátra Afrikát, Afrika nagy részét a gazdaságilag fejlettebb európai államokkal való sokrétű és szívós függőségi viszonyba helyezve.²⁸

Itt érdemes még kiemelni a további vizsgálódásokhoz, hogy Rustow szerint is van előfeltétel, amely nélkül nem is lehet demokráciáról beszélni: ez pedig a nemzeti egység kérdése²⁹ (és a konfliktus, amely változást generál), és csak mindezt követheti a demokratikus szabályok átvétele és a demokrácia megszokásának időszaka: szerinte tehát nincs szükség a demokratizálódáshoz minimális gazdasági fejlettségi szintre vagy társadalmi differenciálódásra, mindössze a nemzet egységére. Ennek problematikájára utalt Schraeder is, aki aláhúzta azt a gyarmatosító gyakorlatot, amely éppen ez ellen dolgozott.

Mielőtt visszatérnénk ezen előfeltétel fontosságához és a Száhel-övezet helyzetének megértéséhez, érdemes az átmenet folyamatát a három elméleti fázison túl a szükséges lépéseken keresztül megvizsgálni:

- Rustow szerint komoly konfliktus kell az átmenetek beindításához, hogy létrejöjjön a valódi igény a demokráciára.³⁰
- A következő lépés a választások szervezése. Ahogy Ágh fogalmazott, a demokrácia lényege annak minimális definíciója szerint a szabad és tiszta választások.³¹
- Majd következik a demokrácia alapvető feltételeinek megteremtése: a választás lehetőségét követően a politikai részvétel biztosítása, valamint a tájékoztatás, a kommunikáció, amely lehetővé teszi a közügyekbe való betekintést.
- Ezen alapvető feltételekhez kapcsolódóan az átmenet folytatódik a demokratikus intézményépítéssel, amely együtt jár a piacépítéssel, a piacgazdaság megteremtésével. Társadalmi válságot hozhat, az elhúzódó gazdasági válságok megnehezíthetik a politika dolgát.
- Végül eljön a konszolidáció időszaka, amikor a politika és az állam már elég erős a válságok leküzdéséhez és a problémák megoldásához.

Gyenge államok

Hol tartanak a Száhel-övezet államai ebben az átalakulásban? Maliban és Csádban 2021-ben, Burkina Fasóban 2022-ben, Nigerben pedig 2023-ban zajlott le katonai hatalomátvétel, puccs vagy ezek kísérlete – de nem mondhatjuk, hogy a problémák most jelentek volna először, nem véletlen, hogy számos afrikai állam működésének leírására

²⁸ Schraeder, Peter J. (2020): Politics. In Schraeder, Peter J. (szerk.): *Understanding Contemporary Africa*. 6th edition. Boulder–London: Lynne Rienner Publishers, 67–73.

²⁹ Rustow 1970: 350–352.

³⁰ Rustow 1970: 361.

³¹ Ágh 2005: 214.

már az 1990-es években létrejöttek a „gyenge állam”, „államkudarc” vagy „bukott állam” kifejezések.³²

A gyenge államok az erős, jól működő államokkal szemben csak korlátozottan vagy csak bizonyos térségekben képesek biztonságot nyújtani, a biztonság hiánya miatt nem képesek a szabályok és normák betartatására, hiányoznak a jogállamisági keretek, és olyan, az állam által nyújtott szolgáltatások is csak részlegesen biztosítottak, mint az oktatás, az egészségügy, az infrastruktúra – hogy csak a fontosabbakat emeljük ki. Ahogyan már jeleztük, az ilyen gyenge államokat komplex kormányzati hiányosságok jellemzik.

Ahogy Búr fogalmaz, az állam „tartós válságban van Afrikában”, az öröklött strukturális gyengeségek mellett az elitek uralkodása és dominanciája, a politikai instabilitás és a külső, nemzetközi körülmények miatt az állami szolgáltatások nagyon korán hatékonyságukat veszítették, „sok helyütt lényegében meg is szűntek”, a szubszaharai afrikai államok „megszűntek szolgálatni polgáraik számára”.³³

A vizsgált térség öt államából tehát négyben zajlott le erőszakos hatalomátvétel vagy annak kísérlete, az államok küzdenek a biztonság garantálásával, a demokratikus intézményrendszerek pedig vagy a kormányzat, vagy az azt megdönteni igyekvő, vagy már megdöntő szervezetek által van megbénítva.

Demokratikus átmenetek a Száhel-övezetben

Ha figyelembe vesszük az átmenet folyamatát és a szükséges lépéseket, a kisiklott demokratizálódási kísérletek kevésbé lesznek meglepőek.

1. Ha az előfeltételekkel kezdünk, akár objektív, akár szubjektív megközelítést alkalmazunk, a térség államai nem rendelkeztek azokkal a feltételekkel, amelyek lehetővé tették volna a demokratikus átmeneteket.

Az objektív elemek, a társadalmi és gazdasági fejlődés nem volt jelen, sőt, az állami funkciók megbénulásával az állam még kevésbé volt képes ezen kritériumok biztosítására. A szubjektív elemek, körülmények sem voltak adottak, a geopolitikai történések elfordították a nemzetközi figyelmet a kontinensről, az elitek nem voltak érdekeltek a plurális megközelítésekben, a politikai versengésben és a hatalom átengedésében, amit a gyarmati múlt, a gyarmati időszakból örökölt állami struktúrák is támogattak. Az afrikai államok többsége „nemcsak politikai határait, hanem magát az államot is megörökölte a gyarmati múltból”.³⁴ Ez azt is jelenti, hogy a mesterségesen létrehozott politikai képződmények nem feleltek meg a nemzetállamiság kritériumának,³⁵ nem volt homogén etnikai alap, különböző etnikai csoportok lettek szétválasztva, összezárva, és ezt a helyzetet a *modern afrikai állam* konzerválta:

³² Rotberg, Robert I. (2003): *State Failures and State Weakness in a Time of Terror*. Washington, D.C.: The World Peace Foundation & Brookings Institution Press; Búr Gábor (2009): *Államkudarok Afrikában*. In Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: Publikon Kiadó, 75.

³³ Búr 2009: 84.

³⁴ Búr 2009: 80.

³⁵ Búr 2009: 83.

állammá váltak nemzet nélkül. Tehát, ha Rustow előfeltételét, a nemzeti egység fontosságát elfogadjuk, akkor elmondhatjuk, hogy ez teljes mértékben hiányzott a térség és a legtöbb afrikai állam esetében.

2. Az előkészületi fázisban a konfliktus a gyarmattartók és a gyarmati területek között, az igény a gyarmati viszony megszüntetésére jelen volt, az viszont, hogy valóban demokratikus átmenetet igényeltek, nem volt feltétlenül igaz: Csádban a függetlenséget levezénylő François Tombalbaye mindössze két évvel a függetlenség kikiáltása után tiltott be minden politikai pártot; hasonló módon járt el Maurice Yaméogo Burkina Fasóban, akkor még Felső-Voltában; ettől nem különbözött Modibo Keita Maliban, Hamani Diori Nigerben és Moktar Ould Daddah Mauritániában sem.

Ha tartottak is választásokat, azokat nem követték a demokrácia további alapvető feltételei. Itt érdemes kitérni arra a kritikai megközelítésre, amely már a választások megtartását és annak a demokrácia jeleként történő elkönnyvelését kérdőjelezi meg. Flint és Taylor a 20. század második felében és különösen a bipoláris világ felbomlását követően kialakult demokráciák, demokratikus átmenetek kapcsán voltak kritikusak, megjegyezve, hogy sok szegényebb, fejlődő országban a választások nem tekinthetők demokráciának,³⁶ ugyanis a politikai és alkotmányos rendszerben nem valósulnak meg fékek és egyensúlyokhoz hasonló korlátok, ellehetlenítve a politikus(ok) túlhatalmi elképzeléseit. Collier hasonlóan vélekedve azt állította, „a nagy politikai változások a felszínen talán a demokrácia elterjedésének tűnhetnek, de valójában a választások elterjedéséről beszélhettünk. Ha nem volt a nyertes hatalmának korlátja, a választások élet-halál harccá váltak.”³⁷ Ami tehát a választások erőszakosságára is utal, Collier szerint azt bizonyítva, hogy az erőszak a fejlődő (az ő megfogalmazásában szegény) államokban annak a jele, hogy a politikusok a politikai rendszerben kevésbé vagy nem elszámoltathatók, a demokratikus intézmények rosszul működnek.³⁸ A helyzet leírásához talán a mímelt demokrácia (vagy akár látszatdemokrácia) kifejezés illik a legjobban, amelyben a választásokat megtartják ugyan, de ott messze nem a népakarat érvényesül, tekintve, hogy számos párt, jelölt és szervezet hátránnyal indul, vagy részt sem vehet a választáson, adott esetben a választás napján lehetetlenítik el a bizonyos pártokra leadott szavazatokat – esetleg olyan helyzetet teremtenek a választásokon, ahol a szavazók élete is veszélyben lehet – csökkentve ezáltal a választási hajlandóságot.³⁹

3. A választások után tehát nem valósultak meg a további feltételek, sőt, az állami funkciók gyengeségei, a kormányzati hiányosságok aztán előhozták az addig elfojtott konfliktusokat, és az addig is csupán mesterséges szimbólumokkal összetartott nemzeti kohézió, ahogyan Búr fogalmazott, „meggyengült” – vagy az amúgy is alacsony hatásfokát kiemelve, tovább gyengült. „Az európai mintára, de az európaítól

³⁶ Flint, Colin – Taylor, Peter J. (2011): *Political Geography. World-economy, Nation-state, Locality*. New York: Routledge, 201.

³⁷ Collier, Paul (2009): *Wars, Guns and Votes: Democracy in Dangerous Places*. London: Bodley Head, 15.

³⁸ Collier 2009: 20–21.

³⁹ A gondolatmenet már megjelent a 2019-es nigériai választás kapcsán is, de érdemes lenne ezt egy szélesebb kontextusban is megvizsgálni. Lásd Vörös Zoltán (2019): A 2019-es nigériai választások és a szimulált demokrácia. *Parlament Szemle*, 4(1), 115–116.

gyökeresen eltérő módon, felülről irányítottan megteremteni kívánt nemzetállami-ság, mint fejlődési modell zátonyra futott.⁴⁰

4. A további lépések így már meg sem kezdődhettek, a piacgazdaság megteremtése sem sikerült, az államok kitettek a nemzetközi segélyeknek, feldolgozóipar és infrastruktúra hiányában pedig a kereskedelemben is hátránnyal indulnak. Hogy az átmenetnek ezen szintje sem egyszerű, azt pont a kelet-közép-európai átalakulások bizonyítják: Offe már 1991-ben azt írta, a közép-európai demokratizálódás kudarcot fog vallani, és noha Ágh cáfolja Offe jóslatát, Magyarország demokratikus rangsorokban tapasztalható lecsúszása jelzi: a térségi átmenetek nem tudtak a dél-európai mintákhoz hasonlóan egy évtized alatt lezajlani.⁴¹
5. Az úgynevezett konszolidációig ezen öt állam egyike sem jutott el soha.

A Száhel az instabilitás ívében – globális kitekintés

Az instabilitás íve és a biztonság hiánya

Az állami gyengeségek által okozott instabilitás, azaz az államok instabilitása egy globálisabb kontextusba helyezve nyer igazán értelmet. Ez a geopolitikai (in)stabilitás kérdéséhez kapcsolódik, amely a kritikai geopolitikai iskola szerint számos egymásba fonódó problémát látat, köztük például a transznacionális terrorizmus jelenlétét, a szélsőséges erőszakszervezetek (VEO-k) tevékenységét, ezzel együtt pedig a humán bizonytalanságok sorát, így az élelmiszer-biztonság, a vízhez való hozzáférés, a szanitáció, a biztonságos lakhatás vagy az alapvető emberi jogok kérdéseit – ahogy ezeket a korábbiakban már érintettük.

Egy országnak lehet instabil kormánya, de az nem feltétlenül fenyegeti az állam létét, még ha az ország valamely részén akár éppen egy belső fegyveres konfliktus is zajlik. Addig, amíg a szemben álló felek közül egyik csoportosulás sem követeli az állam feloszlását, vagy azzal fenyegetőzik, hogy területének egy részét leszakítja az államról, a kormányzati és gazdasági instabilitásból nem következik az állam megszűnése. Az olyan geopolitikai értelemben vett instabil országok, mint Jemen és Líbia viszont egzisztenciális fenyegetésekkel néznek szembe. Ahogyan Martin W. Lewis érvel, korántsem biztos, hogy Líbia, nemhogy Szomália, koherens államként fog újjáalakulni.⁴²

A Száhel-övezet ilyen globális keretben történő értelmezése kapcsán az Inter-University Center for Terrorism Studies (IUCTS) által bevezetett „instabilitás íve” fogalom kínál viszonyítási pontot számunkra. Az IUCTS Száhellel foglalkozó 2023-as biztonsági jelentése aláhúzza, hogy „a térségben generációs társadalmi-kulturális konfliktus zajlik, amely hatással van a globális közösségre. Az események továbbra is arra utalnak, hogy az instabilitás egyre nagyobb »íve« húzódik a térségben, és ennek következményei túlmutatnak

⁴⁰ Búr 2009: 84.

⁴¹ Ágh 2005: 219.

⁴² Lewis, Martin W. (2014): *Is There An Arc of Instability?* [online], 2014. 10. 03. Forrás: GeoCurrents [2024. 06. 24.].

az egyes országok határain.”⁴³ Maga az „ív” átnyúlik Afrikán, beleértve Szomáliát, Szudánt, Észak-Nigériát és a Száhel-övezetet. Olyan interdependens módon összekötött, kontinenseken áthúzódó „bizonytalansági zóna” ez, amely a mindennapokban érezteti komplexitását az egymásba kapcsolódó humán bizonytalanságok képében. Ezek között kitüntetett problémahalmazt jelent az egymást finanszírozó illegális cselekmények sokasága, köztük a drogok és fegyverek tiltott kereskedelme, az embercsempészet, a kalózkodás vagy napjaink egyik felívelőben lévő geopolitikai kihívása, a kiberbűnözés.

A globálissá vált terror mára mindennapos afrikai jelenléte Száhel-szerte leginkább az al-Kaidához kötődik, elsősorban az Iszlám Maghreb al-Kaida (AQIM) szervezetéhez, amelyet többen klasszikusan felkelő szervezetként tartanak számon, amely erőfeszítéseit területi uralma kiszélesítésére és megerősítésére koncentrálja. Az AQIM a Száhel-övezet gyenge államainak, kormányzati hiányosságainak, illetve még inkább kormányzatlan vagy kormánytevékenység nélküli területeinek (*ungoverned spaces*)⁴⁴ hiátusait kihasználva, egyúttal kiaknázva jelenti a holisztikus értelemben vett biztonság legnagyobb veszélyét. Az AQIM „a különböző tuareg csoportokkal szimbiózisban tevékenykedik, kihasználva az állam nélküli nép marginalizáltságát és a tuaregek szembenállását az általuk lakott területeken osztozó államokkal”⁴⁵ Ahogy Varga is kiemeli: „Az AQIM stratégiája kihasználja a kormányzatok gyengeségét, és bár a nagyobb városokban, jelentősebb központokban végrehajt különböző terrorcselekményeket (katonai vagy kormányzati célpontok elleni robbantások, emberrablások stb.), a periférikus területeken egész más módszert követ. Hosszú távú céljai eléréséhez előnyt kovácsol abból, hogy a félre eső területeken a kormányzat nem képes jelen lenni, így ezeken a részeken igyekszik pozitív kapcsolatokat kialakítani, támogatókat szerezni és integrálódni a társadalomba. Ennek megvalósítását egyrészt házasságok útján teszi, másrészt pedig megélhetést biztosít az ott élők számára különböző csempészfeladatokban, vagy magában szervezetben vállalt munkák révén. Az AQIM ezen felül védelmet ígér a lakosság számára vélt vagy valós ellenségeik, így más törzsek és a kormányzat ellen is. Azáltal, hogy a helyi közösségekbe és a gazdaságba épül be a szervezet, jelentősen csökkenti a kormányzat lehetőségeit a terrorizmusellenes harc során, hiszen az ott lakók számára sokszor reális alternatívát jelentenek a kormányzati erővel szemben.”⁴⁶

A kormányzatlan terek elmélete⁴⁷ szorosan kapcsolódik az államok kudarcának és összeomlásának elméletéhez. Az államok bukásának egyik jelzője Robert Rotberg szerint az államhatalom meggyengülése és csődje, ami teret ad „a bűnözésnek és az erőszak

⁴³ Alexander, Jonah – Wallace, Don Jr. (2023): *The Security Situation in the Sahel. Assessing Threats and Responses*. Inter-University Center for Terrorism Studies, 1.

⁴⁴ Lásd Marsai Viktor – Tarrósy István (2022): *The Potential for Violent Extremist Organizations in Africa to Take Advantage of the COVID-19 Pandemic Crisis in Ungoverned Spaces: The Cases of al-Shabaab and Boko Haram*. *African Security*, 15(2), 163–185.

⁴⁵ Búr Gábor (2015): Az AQIM, az iszlám Maghreb al-Kaida szervezete. In Kis Álmos Péter (szerk.): *Afrikai terrorista-és szakadárszervezetek*. Budapest: Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhely, 160.

⁴⁶ Varga Márton (2016): *A Száhel-övezet válsága*. *Hadtudomány*, 26(e-szám), 78–79.

⁴⁷ Clunan, Anne L. – Trinkunas, Harold A. szerk.: (2010): *Ungoverned Spaces. Alternatives to State Authority in an Era of Softened Sovereignty*. Stanford: Stanford University Press.

növekedésének”, és ennek következtében azért, hogy az állam maga nem képes első számú funkcióját biztosítani, azaz a biztonságot garantálni, „a polgárok védelemért a hadurakhoz fordulnak [...] akik a biztonság lehetőségét kínálják egy olyan időszakban, amikor minden más, beleértve magát az államot is, szétesőben van.”⁴⁸

Puccsövezet?

A G5 Száhel létrehozása is egyfajta reakció volt a biztonság hiányára, az államok a szervezet megalapításával arra törekedtek, és ebben külső szereplők, például az Európai Unió is kiemelten segítette őket, „hogy egy új regionális biztonsági protokomplexumot [hozzanak] létre. Mivel a politikai szándék az államfők részéről megvan a katonai együttműködésen felüli más területeken való kooperációra is [...], így helytállóbb a multinacionális együttműködés helyett egy már létező regionális protokomplexumként említeni az államcsoportot.”⁴⁹

Márpedig a régió belüli kihívásokból több is akad. Noha a tanulmánynak nem kiemelt fókusza a puccsok és puccskísérletek bemutatása és elemzése, miután szorosan kapcsolódnak mind az államok gyengeségéhez, mind az ezáltal létrejövő biztonsági kihívásokhoz, érdemes röviden megemlíteni azokat.

A 2021-es puccsot Maliban akár úgy is fel lehetne vezetni, hogy a legutóbbi egy évtized alatt három puccs is lezajlott, a második és a harmadik között mindössze kilenc hónap telt el. A hadsereg irányából érkező kísérletek sikeresek voltak, de a 2021-es puccs azután zajlott le, hogy a 2020-as puccsot követő átmeneti kormányzat hadsereghez köthető szereplőket váltott le. A puccsot követően a hadsereget képviselő Assimi Goïta lett az ideiglenes elnök, és ugyan beígérték egy választást 2024 februárjára, azt már 2023 végén felújítják, technikai okokra hivatkozva.⁵⁰

Csádban a 2021-es események mindössze puccskísérletnek nevezhetők, ahol ugyan az 1990-es puccsral hatalmat szerző elnök életét vesztette, fia viszont megszerezte a hatalmat a hadsereg támogatásával, és visszaverte az északi országrészről érkező, de többnyire líbiai finanszírozással működő szervezet támadását. 2024-ben Mahamat Déby Itno meg is nyerte a három év után végül megtartott választásokat, azt viszont a tudósítások is kiemelték, hogy az országnak a függetlensége óta (1960) még nem volt demokratikus hatalomátadása.⁵¹

Burkina Fasóban 2022-ben két puccs is zajlott, a januárit követően szeptemberben – a hatalomátvételeknek és a kormánnyal szembeni elégedetlenségnek pedig

⁴⁸ Rotberg, Robert I. (2004): *When States Fail. Causes and Consequences*. Princeton: Princeton University Press, 6.

⁴⁹ Bak Pál (2020): *A G5 Száhel afrikai regionális együttműködés tartalma, hatása a térség biztonságára és a migrációs folyamatokra. Honvédségi Szemle*, 148(1), 51.

⁵⁰ *Mali Junta Delays February Presidential Election for 'Technical Reasons'*. [online], 2023. 09. 25. Forrás: France24 [2024. 06. 24.].

⁵¹ Takadji, Edouard: *Chad's Military Leader is Confirmed as Election Winner in the Final Tally Despite Opposition Protest*. [online], 2024. 05. 16. Forrás: APNews [2024. 06. 24.].

a dzsihadista szervezetek előretörése és területszerzése adott indokot. A kormányzat nem volt képes fellépni a dzsihadistákkal szemben, és egyelőre az alkotmányos intézményeket és dokumentumokat sem állították vissza, valamint a tervezett 2024-es választásokat is elhalasztották.⁵²

Nigerben pedig 2023-ban zajlott le a puccs, ahol az elnököt az elnöki gárda parancsnoka váltotta le, noha itt a leváltás körülményei továbbra is homályosak. Ebben az esetben sincs egyelőre terv a választásokra.

Mindezekhez kapcsolódóan kell kitérnünk arra a tényre, hogy a puccsok nem csupán a fennálló politikai rendszerekkel, hanem a nyugati befolyással szembeni kiállások is voltak: a francia és EU-s zászlók égetése, valamint orosz és némely esetekben kínai zászlók lengetése a korábbi nemzetközi viszonyok drasztikus átalakulását hozta magával: külső nagyhatalmak (Oroszország, Kína, Törökország) és regionális középhatalmak (Marokkó, Algéria) is élénkebb érdeklődést mutatnak a térség iránt. A biztonságot és a stabilitást leginkább veszélyeztető tevékenységet a kínai és török fegyverszállítások mellett az orosz katonai magánvállalatok (Private Military Company, PMC) megjelenése jelenti, amelyek Pongrácz szerint a szélesebb orosz érdekek mellett bizonyos esetekben a helyi tekintélyelvű vezetők érdekeit is képviselik,⁵³ így nem csupán Moszkva geopolitikai érdekeit testesítik meg, de adott esetben erősíthetik autoriter rezsimek fennmaradását, ellenálló képességük javítását.

A térség biztonsági folyamatainak átalakulását és alakulását jól mutatja, hogy 2024 januárjában Mali, Guinea és Burkina Faso, amely államok tagsága fel lett függesztve az ECOWAS-ban, puccsokat követően kilépett a szervezetből, és a G5 Száhel sem volt tartós, Mali 2022-es, majd Burkina Faso és Niger 2023-as kilépése után, 2023 decemberében Mauritánia és Csád kimondta a szervezet feloszlását.

A vizsgált államok társadalmi-gazdasági helyzete

Amint láttuk, mind az öt ország állami sérülékenységekkel, törékenységekkel rendelkezik, gyenge államként definiálhatók, ami rányomja a bélyegét a gazdasági és társadalmi folyamatokra is – további kihívások elé állítva az országokat. Az 1. táblázat néhány adat és mutató mentén ad képet az államokról, érthetővé téve jelen helyzetüket és előre jelezve számos várható jövőbeli problémát.

⁵² Glez, Damien: *Opinion: Elections in Mali and Burkina Faso Postponed for Forever (and a Day)*. [online], 2024. 05. 06. Forrás: The Africa Report [2024. 06. 24.].

⁵³ Pongrácz Bálint (2023): Az orosz katonai magánvállalatok afrikai jelenlétének okai. *Felderítő Szemle*, 22(1), 45.

1. táblázat: A Száhel-szövetség államainak társadalmi-gazdasági helyzete néhány mutató mentén

	Burkina Faso	Csád	Mali	Mauritánia	Niger
GDP (PPP) ⁵⁴ (USD, 2022)	48 949 Mrd	25 037 Mrd	48 184 Mrd	25 245 Mrd	33 406 Mrd
GDP- (PPP) rangsor ⁵⁵	115.	151.	116.	149.	136.
GDP-összetétel, származási ágazatok szerint ⁵⁶	mezőgazdaság 31%; ipar 23,9%; szolgáltatások 44,9%	mezőgazdaság 52,3%; ipar 14,7%; szolgáltatások 33,1%	mezőgazdaság 41,8%; ipar 18,1%; szolgáltatások 40,5%	mezőgazdaság 27,8%; ipar 29,3%; szolgáltatások 42,9%	mezőgazdaság 41,6%; ipar 19,5%; szolgáltatások 38,7%
Népesség ⁵⁷ (2024)	23 042 199	19 093 595	21 990 607	4 328 040	26 342 784
Népesség 15 éves kor alatt ⁵⁸ (2024)	41,6%	45,8%	46,8%	35,7%	49,5%
Népességnövekedés ⁵⁹ (2024)	2,4%	3,01%	2,9%	1,92%	3,66%
Várható élettartam ⁶⁰ (2024)	64,2	60	63,2	65,9	60,9
HDI, Emberi Fejlettségi Index ⁶¹ (2023, 193 állam)	185.	189.	188.	164.	189.
FSI, Törékeny Államok Index ⁶² (2024, 179 állam)	21.	10.	14.	34.	19.
IIAG, Ibrahim Index az afrikai kormányzásról ⁶³ (2022, 54 állam)	18.	47.	37.	41.	32.
CPI, Korrupcióérzékelési Index ⁶⁴ (2023, 180 állam)	83.	162.	136.	130.	125.
Írni-olvasni tudók aránya 15 éves kor felett (2021) ⁶⁵	teljes népesség 46%; férfiak 54,5%; nők 37,8%	teljes népesség 26,8%; férfiak 35,4%; nők 18,2%	teljes népesség 35,5%; férfiak 46,2%; nők 25,7%	teljes népesség 67%; férfiak 71,8%; nők 62,2%	teljes népesség 37,3%; férfiak 45,8%; nők 29%

Forrás: a szerzők szerkesztése

Gazdasági szempontból a nagyjából hasonló lélekszámú Burkina Faso és Mali a térség öt államának legjobb szereplői, de még ezen államokat is megelőzi 114 másik a vásárlóerő-paritáson alapuló összevetésben. A gazdaság szerkezete is bizonyítja, hogy alacsony jövedelmű országokként a globális kapitalista rendszerek perifériáján találhatóak, a szolgáltatások nagyobb súlya még Mauritániában figyelhető meg, de itt a viszonylag alacsony

⁵⁴ *The World Factbook*. [online]. Forrás: CIA [2024. 06. 24.].

⁵⁵ *The World Factbook*.

⁵⁶ *The World Factbook*.

⁵⁷ *The World Factbook*.

⁵⁸ *The World Factbook*.

⁵⁹ *The World Factbook*.

⁶⁰ *The World Factbook*.

⁶¹ *Human Development Index*. [online]. Forrás: UNDP [2024. 06. 24.].

⁶² *Fragile States Index*. [online]. Forrás: fragilestatesindex.org [2024. 06. 24.].

⁶³ *Ibrahim Index of African Governance*. [online]. Forrás: iiag.online [2024. 06. 24.].

⁶⁴ *Corruption Perception Index*. [online], 2023. Forrás: Transparency International [2024. 06. 24.].

⁶⁵ *The World Factbook*.

népesség nem képes számottevő gazdasági teljesítményre. A gazdasági tevékenységek kapcsán a mezőgazdaság relatíve nagy súlya azért is aggasztó (Csádban a GDP több mint fele származik a mezőgazdaságból, de Maliban és Nigerben is 40% felett áll ez a mutató), mert a rohamosan növekvő népesség miatti túlhasználat, az erdőirtás, a túllegettetés és a klímaváltozás következtében az elsvatagosodás veszélyezteti a régiót – a Szahara területe az elmúlt évtizedekben 10%-kal növekedett, déli irányba, a Száhel kárára.⁶⁶ „A Száhel-övezet gazdasági biztonsága nagyban függ a környezeti biztonságtól. Amennyiben a művelhető területek mérete csökkenő tendenciát követ, a mezőgazdaság termelése, amely a térség minden államának elsődleges megélhetését jelenti, tovább csökkenhet.”⁶⁷ A következményekkel pedig a továbbra is gyors ütemben gyarapodó népességnek kell szembenéznie, az éhínség már a mindennapok része, de a betegségek és a vízhiány is súlyos kihívások elé állítja a régiót, humanitárius katasztrófa felé hajtva a térséget.⁶⁸

A népesség gyors ütemű növekedése mellett az előző pontokhoz kapcsolódóan a fiatalok döbbenetesen magas aránya (a 15 éven aluliak mind az öt országban kiteszik a társadalom nagy részét, Nigerben majdnem a felét) fontos tényező – a gazdasági fejletlenség és a környezeti degradáció ezen fiatalok életét alapvetően fogja meghatározni, a mindenkori politikai vezetés pedig súlyos nyomással lesz kénytelen szembesülni. A problémákat a következő adat is jól kifejezi: a várható élettartam elmarad a globális átlagtól (73,33⁶⁹) és 25–30 évvel az első helyen található Monacótól (89,8⁷⁰).

Az amerikai PRB (Population Reference Bureau) is aláhúzza, hogy a tágabb értelemben vett tízországos Száhel-régió potenciálisan viharos jövőjének legerősebb mozgatórugója a jelentős népességnövekedés. A 2,5%-tól közel 4%-ig terjedő éves demográfiai növekedési rátával a népesség továbbra is a régió kapacitását meghaladó mértékben fog emelkedni. A teljes termékenységi ráta átlagosan 4,1 és 7,6 gyermek/nő közötti értékével a makrorégió népessége a mai közel 135 millióról 2050-re 330 millióra, 2100-ra pedig közel 670 millióra nőhet. A tanulmányunkban vizsgált öt állam esetében a 2014-ben publikált ráta (amely ma világosan érezteti hatását) e számokat mutatja: Burkina Faso: 5,9; Csád: 6,6; Mali: 6,1; Mauritánia: 4,1; Niger: 7,6.⁷¹

A társadalom helyzetét jól bemutatja az Emberi Fejlettségi Index (HDI). Mauritánia némiképp előkelő helye a 2023-as adatokban a másik négy állam társadalmának katasztrófális helyzetét tárja fel, nem meglepő, hogy a Törékeny Államok Indexén (FSI) is elől találhatók a térség államai.

Az állami-politikai struktúrák kapcsán az Ibrahim Index segíthet elhelyezni ezen államokat az afrikai kontinensen, a biztonság és jogállamiság, a politikai részvétel és jogok, a gazdasági lehetőségek és az emberi fejlődés kategóriái mentén: az amúgy nem kiemelkedő helyezéseket tovább árnyalja, hogy a 2022-es elérhető adatok 2021-ig bezárólag vizsgálják az államokat, így az elmúlt évek kormányzati kudarcai még meg sem

⁶⁶ *Desertification–Sahel Case Study*. [online], 2022. 01. 20. Forrás: DGB Group [2024. 06. 24.].

⁶⁷ Varga 2016: 74.

⁶⁸ Marsai Viktor (2024): *Válságra ítélve? Humanitárius katasztrófa a Száhelben. Máltai Tanulmányok*, 6(2), 75–87.

⁶⁹ *The World Factbook*.

⁷⁰ *The World Factbook*.

⁷¹ *Demographic Challenges of the Sahel*. [online], 2015. 01. 14. Forrás: prb.org [2024. 06. 24.].

jelennek ezekben a számokban. Az állami struktúrákkal szembeni bizalmatlanság pedig a Korruptióérzékelési Indexben (CPI) is megjelenik.

Talán az egyik legfontosabb mutató pedig az írni-olvasni tudók aránya, ami alapfeltevése az állammal szembeni bizalom újjáépítésének és a demokratikus struktúrák kialakításának, a hatékony tájékoztatás, kommunikáció és párbeszéd ugyanis csak így lehet sikeres, a helyzet azonban drámai. Mauritánia (a térségi átlaghoz képest) jobb mutatói mellett ugyanis a 15 éven felüli állampolgárok 26–46%-a képes írni és olvasni, a nemi bontás pedig még tovább árnyalja ezen társadalmak helyzetét.

Mindezen kihívásokat, problémákat Marsai próbálta meg összegezni ekképpen: „A túlnépesedés itt találkozik igazán a klímaváltozással, eközben pedig a gazdasági fejlődés esélye csekély, már csak a régió szerencsétlen földrajzi helyzete miatt is. Nem nagyon látszik, hogy mi az út előre. A Száhel nagy része a világgazdaság vérkeringésétől távoli, elzárt terület. A legtöbb térségbeli országnak nincs tengerpartja, kikötője. Súlyos belső iszlamista kihívással, radikalizációval küzdenek, és sok országban az etnikai ellentétek is éleződnek.”⁷²

A Száhel mint regionális biztonsági komplexum

Buzan és Wæver regionális biztonsági komplexum elmélete (*Regional Security Complex Theory*, RSCT)⁷³ segíthet abban, hogy a térség, a Száhel-övezet dinamikáját a regionális kontextusban értelmezzük a helyi vagy a globális szint helyett. A megközelítés alapját az az értelmezés adja, hogy a globális biztonsági kihívások területalapúak és jól meghatározott földrajzi egységekhez kötődnek. Egy ilyen komplexum lényegében „olyan államok csoportja, amelyek elsődleges biztonsági aggályai annyira szorosan összekapcsolódnak, hogy nem lehet ésszerűen külön kezelni nemzeti biztonságukat”⁷⁴ ebben az értelmezésben pedig a Száhel-övezet vizsgált történelmi, politikai, biztonsági, gazdasági, éghajlati és társadalmi kihívásai látható módon összekapcsolódnak, és egy ilyen regionális értelmezésben teret nyerhetnek. A Száhel-övezet ugyanakkor nem felel meg mindenben Buzanék elméletének, és inkább tartják a Száhelt minikomplexumnak, strukturálatlan térnek, elsősorban az államok gyengesége miatt – ahogy Martonék fogalmaztak: az ilyen térségek, államok „gyengék, erejüket kivetíteni a határaikon túl nem képesek, sőt olykor még a saját területükön belül is csak nehezen”⁷⁵

Mindezek mellett, és erre Martonék is felhívják a figyelmet, Buzan és Wæver megközelítése sem tökéletes, gondolva például a klímaváltozásra, mint nem csupán egy jól meghatározható régióra korlátozódó jelenségre, így ők a kérdésspecifikus biztonsági komplexumok elméletét, lényegében Buzanék továbbgondolt struktúráját dolgozták ki. Ez „egy adott kérdéssel kapcsolatban interakcióban álló szereplők, állapotok és hatások

⁷² *Több tízmillió ember fogja elhagyni Afrikát – Marsai Viktor a Mandinernek.* [online], 2020. 03. 30. Forrás: Mandiner [2024. 06. 24.].

⁷³ Buzan, Barry – Wæver, Ole (2003): *Regions and Powers. The Structure of International Security.* Cambridge: Cambridge University Press.

⁷⁴ Buzan–Wæver 2003: 44.

⁷⁵ Marton Péter – Balogh István – Rada Péter (2015): *Biztonsági Tanulmányok. Új fogalmi keretek, és tanulságok a visegrádi országok számára.* Budapest: Antall József Tudásközpont, 53.

[rendszer], amelyben a kölcsönhatások e rendszere ténylegesen, azaz adatokkal alátámasztható módon érinti az egyes szereplők [...] egzisztenciális biztonságát.⁷⁶

A kérdések ilyen szempontú vizsgálata meghaladja e tanulmány terjedelmi kereteit, de mindenképpen izgalmas további kutatási irány lehet a Száhel-övezet ilyen szempontú elemzése, kifejezetten, mert úgy tűnik, és ezt az ECOWAS és a G5 Száhel kudarca is mutatja, nincs meg a szereplők között az együttműködés megfelelő szintje.

Összegzés

A hasonló problémák mindenesetre igénylik azt, hogy komplex, a régió egészére vonatkozó megoldások jöjjenek létre, amit önerőből ezek az államok biztos nem tudnak majd elvégezni⁷⁷ – de szükség lesz az állami intézmények felépítésén és visszaállításán keresztül az intézményekbe vetett bizalom helyreállítására, kiemelten jelentős lesz a tájékoztatás, kommunikáció kiépítése és az oktatási rendszerek fejlesztése.

Mindezen hiányosságokból fakadóan a biztonsági helyzet sem javul számottevően, sőt „a Száhel-övezet országai a folyamatos nemzetközi erőfeszítések ellenére egyre inkább romló biztonsági tendenciákat mutatnak, elsősorban az iszlám vallás szélsőséges irányzatainak terjedése és az ezt megfékezni képtelen, alulszervezett állami struktúrák miatt.”⁷⁸

Továbbá a nemzetállami keretek kialakítására véleményünk szerint az afrikai modern állam keretein belül nem lesz lehetőség, a térség etnikai megosztottsága, a gyarmati múltból visszamaradt ellentétek⁷⁹ nem fogják mindezt lehetővé tenni, így a nemzetközi közösség feladata lesz az átmenet alatt a piacgazdaság kialakításához kapcsolódó nehézségekben támogatni az államot, sikeresen létrehozva egy olyan politikai struktúrát, amelyben minden közösség lehetőséget kap érdekeinek kifejezésére.

A G5 Száhel-szövetség megalkotása is egy ilyen elképzelés mentén formálódott, az Európai Unió aktív támogatásával,⁸⁰ láthatóan sikerek nélkül. Kritikusnak kell lennünk ugyanakkor európai megközelítésekkel is, nem véletlen ugyanis a megjelenő nagyobb figyelem: a gyenge államok táptalajt biztosítanak a terrorszervezeteknek, csempészútvo-naloknak, és a migrációt⁸¹ is ösztönzik – közvetlen módon érintve az Európai Uniót. Sőt, N. Rózsa és Marsai kiemelték, hogy az EU esetében a hasonló problémák miatt, illetve mert a különböző régiók biztonsági környezete nem értelmezhető a másik régió nélkül, egy Magreb és Száhel regionális biztonsági alkomplexum létrehozására lenne szükség,⁸² ennek kapcsán, kifejezetten fókuszálva a Száhel-övezetre, kitértünk az elméleti keretekre és a fennálló hiányos együttműködésre is.

⁷⁶ Marton–Balogh–Rada 2015: 54–55.

⁷⁷ Varga 2022: 204.

⁷⁸ Kis-Benedek József – Kováts Bence (2022): A Száhel-övezet biztonsági helyzetértékelése és a Mali Takuba Művelet tapasztalatai. *Felderítő Szemle*, 21(3), 22.

⁷⁹ Achoui 2017: 208.

⁸⁰ Varga 2022: 38.

⁸¹ Tóth Klaudia (2021): *Migrációs mintázatok a Száhel-övezetben*. *Horizont*, (6), 1–16.

⁸² N. Rózsa Erzsébet – Marsai Viktor: *From a Fragmented Cooperation to an Integrated Approach – The Emergence of the Maghreb and Sahel Region and its Consequences for the European Union*. [online], 2022. Forrás: EuroMesco [2024. 06. 24.].

Mindehhez kapcsolódóan, zárszóként a nemzetközi környezetet kell kiemelni: az Európai Unió nem az egyetlen szereplő, amely érdekelt a térségben (nem csupán a francia gyarmati szál, hanem a régió közelsége miatt is), az elmúlt években ugyanis felerősödött Oroszország biztonsági folyamatokat alapvetően befolyásoló szerepvállalása és a kontinensen jelenlétét folyamatosan növelő Kína gazdasági térnyerése is. Törökország és a régió, a Magreb középhatalmai is feltűntek, amely szereplőkkel párhuzamosan az Amerikai Egyesült Államok is újrafogalmazza – nemzetbiztonsága számára releváns módon – térségi elköteleződéseit.

Felhasznált irodalom

- Achoui, Ali (2017): Országok és etnikumok a Száhel-övezetben. *Acta Historica*, 141(december), 203–209.
- Ágh Attila (2005): A politikai rendszerek változása. In Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest: Aula Kiadó, 209–223.
- Alexander, Yonah (2017): *Terrorism in North Africa and the Sahel in 2016*. Eighth Annual Report. Inter-University Center for Terrorism Studies. Online: <https://doi.org/10.3233/978-1-61499-587-6-1>
- Alexander, Yonah – Wallace, Don Jr. (2023): *The Security Situation in the Sahel. Assessing Threats and Responses*. Inter-University Center for Terrorism Studies.
- Bak Pál (2020): A G5 Száhel afrikai regionális együttműködés tartalma, hatása a térség biztonságára és a migrációs folyamatokra. *Honvédségi Szemle*, 148(1), 50–65. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2020.1.4>
- Bene Krisztián (2022): A sivatag, a szegénység és a terrorizmus szorításában. Száhel és Közép-Afrika. In Brucker Balázs – Kruzslicz Péter (szerk.): *Frankofón Afrika*. Szeged: SZTE Frankofón Egyetemi Központ, 231–261.
- Benkes Mihály (2009): Az afrikai államiság természete és a nemzetközi rendszer. In Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: Publikon Kiadó, 29–50.
- Buzan, Barry – Wæver, Ole (2003): *Regions and Powers. The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491252>
- Búr Gábor (2005): Afrika. In Németh Sándor (szerk.): *20. századi egyetemes történet II. Európán kívüli országok*. Budapest: Osiris Kiadó, 251–272.
- Búr Gábor (2009): Államkudarcok Afrikában. In Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: Publikon Kiadó, 75–91.
- Búr Gábor (2015): Az AQIM, az iszlám Maghreb al-Kaida szervezete. In Kis Álmos Péter (szerk.): *Afrikai terrorista- és szakadárszervezetek*. Budapest: Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhely, 154–172.
- Búr Gábor (2020): Afrika 1789–1890. In Vadász Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok*. Budapest: Osiris Kiadó, 621–629.
- Clunan, Anne L. – Trinkunas, Harold A. szerk. (2010): *Ungoverned Spaces. Alternatives to State Authority in an Era of Softened Sovereignty*. Stanford: Stanford University Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9780804774499>
- Collier, Paul (2009): *Wars, Guns, and Votes. Democracy in Dangerous Places*. London: Bodley Head.
- Corruption Perception Index*. [online], 2023. Forrás: Transparency International [2024. 06. 24.].
- Demographic Challenges of the Sahel*. [online], 2015. 01. 14. Forrás: prb.org [2024. 06. 24.].
- Desertification-Sahel case study*. [online], 2022. 01. 20. Forrás: DGB Group [2024. 06. 24.].
- Faal, Dawda – Suha György (2008): *Gambia. Afrikai történelem egy folyó völgyében*. Pécs: Publikon Kiadó.
- Fage, J. D. – Tordoff, William (2004): *Afrika története*. Budapest: Osiris Kiadó
- Flint, Colin – Taylor, Peter J. (2011): *Political Geography. World-Economy, Nation-State, Locality*. New York: Routledge.
- Fragile States Index*. [online]. Forrás: fragilestatesindex.org [2024. 06. 24.].
- G5Sahel: *Le G5 Sahel*. [online], 2015. 09. 29. Forrás: g5sahel.org [2024. 06. 24.].
- Glez, Damien: *Opinion: Elections in Mali and Burkina Faso Postponed for Forever (and a Day)*. [online], 2024. 05. 06. Forrás: The Africa Report [2024. 06. 24.].
- Human Development Index*. [online]. Forrás: UNDP [2024. 06. 24.].

- Ibrahim Index of African Governance*. [online]. Forrás: iiag.online [2024. 06. 24.].
- Kis-Benedek József – Kováts Bence (2022): A Száhel-övezet biztonsági helyzetértékelése és a Mali Takuba Művelet tapasztalatai. *Felderítő Szemle*, 21(3), 22–37.
- Lewis, Martin W. (2014): *Is There An Arc of Instability?* [online], 2014. 10. 03. Forrás: GeoCurrents [2024. 06. 24.].
- Mali Junta Delays February Presidential Election for 'Technical Reasons'*. [online], 2023. 09. 25. Forrás: France24 [2024. 06. 24.].
- Marsai Viktor (2024): Válságra ítélve? Humanitárius katasztrófa a Száhelben. *Máltai Tanulmányok*, 6(2), 75–87. Online: <https://doi.org/10.56699/MT.2024.2.5>
- Marsai Viktor – Tarrósy István (2022): The Potential for Violent Extremist Organizations in Africa to Take Advantage of the COVID-19 Pandemic Crisis in Ungoverned Spaces: The Cases of al-Shabaab and Boko Haram. *African Security*, 15(2), 163–185. Online: <https://doi.org/10.1080/19392206.2022.2077682>
- Mbeki, Thabo (2002): *Africa. Define Yourself*. Cape Town: Tafelberg Mafube.
- Marton Péter – Balogh István – Rada Péter (2015): *Biztonsági Tanulmányok. Új fogalmi keretek és tanulságok a visegrádi országok számára*. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- N. Rózsa Erzsébet – Marsai Viktor: *From a Fragmented Cooperation to an Integrated Approach – The Emergence of the Maghreb and Sahel Region and its Consequences for the European Union*. [online], 2022. Forrás: euromesco.net [2024. 06. 24.].
- Pakenham, Thomas (1991): *The Scramble for Africa*. London: Abacus.
- Pongrácz Bálint (2023): Az orosz katonai magánvállalatok afrikai jelenlétének okai. *Felderítő Szemle*, 22(1), 44–69.
- Rotberg, Robert I. (2003): *State Failures and State Weakness in a Time of Terror*. Washington, D.C.: The World Peace Foundation & Brookings Institution Press.
- Rotberg, Robert I. (2004): *When States Fail. Causes and Consequences*. Princeton: Princeton University Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9781400835799>
- Rustow, Dankwart (1970): Transition to Democracy: Towards a Dynamic Model. *Comparative Politics*, 2(3), 337–363. Online: <https://doi.org/10.2307/421307>
- Schraeder, Peter J. (2020): Politics. In Schraeder, Peter J. (szerk.): *Understanding Contemporary Africa*. 6th edition. Boulder–London: Lynne Rienner Publishers, 67–73.
- Takadji, Edouard: *Chad's Military Leader is Confirmed as Election Winner in the Final Tally Despite Opposition Protest*. [online], 2024. 05. 16. Forrás: APNews [2024. 06. 24.].
- Tarrósy István (2009): Politikai elméletek és módszertanok a mai afrikai problémák megértéséhez. In Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: Publikon Kiadó, 13–28.
- Tarrósy István (2011): *Kelet-Afrika a fejlődés útján. A Kelet-afrikai Közösség és tagállamai közelebbről*. Pécs: Publikon Kiadó.
- Tarrósy István (2018): Térségi biztonsági kérdések és megoldások az afrikai kontinensen – Az Afrikai Unió és a regionális gazdasági közösségek (RECs) biztonsági architektúrája. *Afrika Tanulmányok*, 12(1–3), 5–30. Online: <https://doi.org/10.15170/AT.2018.12.1-3.1>
- The World Factbook*. [online]. Forrás: CIA [2024. 06. 24.].
- Tóth Klaudia (2021): *Migrációs mintázatok a Száhel-övezetben*. *Horizont*, (6), 1–16.
- Több tízmillió ember fogja elhagyni Afrikát – Marsai Viktor a Mandinernek*. [online], 2020. 03. 30. Forrás: Mandiner [2024. 06. 24.].
- United Nations Security Council: *United Nations Integrated Strategy for the Sahel*. S/2013/354. [online], 2013. 06. 14. Forrás: securitycouncilreport.org [2024.06.24.].
- Varga Márton (2016): A Száhel-övezet válsága. *Hadtudomány*, 26(e-szám), 70–82. Online: <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2016.26.E.70>
- Varga Márton (2022): *A Száhel-övezet regionális válsága – déli fenyegetés az Európai Unió számára*. Doktori disszertáció. Budapest: NKE Hadtudományi Doktori Iskola.
- Vines, Alex (2013): A Decade of African Peace and Security Architecture. *International Affairs*, 89(1), 89–109. Online: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12006>
- Vörös Zoltán (2019): A 2019-es nigériai választások és a szimulált demokrácia. *Parlamentari Szemle*, 4(1), 107–119.